

LINGVOPOETIKA TUSHUNCHASI VA UNING O'ZBEK TILSHUNOSLIGIDA O'RGANILISHI

Jumag'ulova Xusniya Maxmarosul qizi

Qarshi davlat universiteti Filologiya fakulteti Lingvistika:
o'zbek tili 2- kurs magistranti

<https://www.doi.org/10.37547/ejar-v03-i02-p3-120>

ARTICLE INFO

Received: 11th February 2023

Accepted: 20th February 2023

Online: 21th February 2023

KEY WORDS

Lingvopoetika tushunchasi, lingvopoetikaning o'rganish ob'ekti va predmeti, maqsad va vazifalari. Lingvopoetikaga oid tadqiqotlar tarixi va tahlil turlari ko'rsatilgan, kognitiv tilshunoslik, badiiy matnni lingvopoetik tahlili.

ABSTRACT

Maqolada bugungi o'zbek tilshunosligida lingvopoetika tushunchasining mohiyati xususida so'z boradi. O'zbekva jahon tilshunosligida lingvopoetikaga berilgan baho va mazkur hodisaga turlicha yondashuvlar hamda qilingan ilmiy ishlar haqida fikr yuritiladi.

Kirish: Til ijtimoiy-psixologik hodisa sifatida doimo qisqalik va osonlikka intiladi. Inson uchun qanday talaffuz qilish to'g'riligidan ko'ra, ko'proq qanday talaffuz qilish qulay va osonligi muhimroq. Tildagi fonetik va leksik so'zlarni qo'llash bir qancha osonlikni va ravonlikni ta'minlaydi.

Asosiy qism: Tilning turli bir biriga bog'langan qismlarini yaxlitlab, ularni uzviy tarzda o'rganadigan soha sistem-struktur nomi bilan mashhur bo'lib va unga 20-yillarda asos solinadi. Shuni aytib o'tish kerakki, Ferdinand de Sossyur asos solgan XX asr sistem tilshunosligi bag'rida o'nlab yangi lingvistik oqim va maktablar vujudga keldi, ularda ulkan zamonaviy yutuqlar qo'lga kiritildi. Til rivojlanib borar ekan, insonlar doimo qisqa va lo'ndalikka intiladi chunki insonning psixikasida shu narsa borki u doimo yenglikka intiladi, Inson uchun qanday talaffuz qilish to'g'riligidan ko'ra, ko'proq qanday talaffuz qilish qulay va osonligi muhimroq. Tildagi fonetik va leksik so'zlarni qo'llash bir qancha osonlikni va ravonlikni ta'minlaydi. Badiiy asarning eng muhim bosqichi til bo'lar ekan, biror asarni yuksak darajada ko'tara olishda uni ishlatayotgan odamni qay muloqotdan foydalanayotgani va qaysi ifoda maqsadlarni ishlatayotgani eng muhim xususiyati xisoblanadi, biror ijodkorni tilini o'rganar ekanmiz avvola eng e'tibor berishimiz kerak bo'ladigan narsa uning tilimiz rivojiga o'z asarlari bilan qanday ta'sir o'tkazayotgani bo'ladi. Lingvopoetika termining tarixiga nazar tashlaydigan bo'lsak, "lingvistika" va "poetika" so'zlari birlashmasidan xosil bo'lgan bo'lib, tilshunoslikning rivojlanayotgan sohalaridan biri sifatida e'tirof etiladi. Lingvopoetika asarining tarixi Arastu davrlariga borib tarqaladi, u o'zining mashhur "Poetika" asarida poetik san'atlar xususan she'riy janrlar haqida batafsil ma'lumot berib o'tadi. Bu asarda shuningdek

turli she'r janrlari haqida ma'lumot berishdan tashqari unda poeziya san'ati haqida fikr yuritib gapiradi. Bu sohani yana ham chuqur anglash uchun Arastuning "Til va fikr" bobida esa nutq va fikrga tegishli hodisalarning ritorikaga aloqadorligi ta'kidlanib, uning nutq tuzish bilimlari bilan bog'liqligi va she'riyatga ajoyib bir ruh olib kira olishiga guvoh bo'lishimiz mumkin. Garchi, ritorika qadimda she'riyatning eng muhim sohalari sifatida o'rganilishiga qaramasdan, u hozirda ham o'z ahamiyatini aslo yo'qotgan emas, shunday bo'lishiga qaramasdan ritorikani aynan poetikasiz taassavur qilish juda ham mushkul hisoblanadi. Chunki ular ikkalasi juda ham bir biriga jipslashgan va ajratib bo'lmas tushunchalardir. Bundan tashqari, har bir til hodisasi nutqiy vaziyatga o'tar ekan, insonning tasavvuri, ruhiyati, hissiyotlari bu nutqiy bog'lanishga o'zaro aloqador holda ko'chadi. XX asr tilshunosligida badiiy asar tili tadqiqiga alohida e'tibor berilgani sababli, ritorika va poetika tushunchalarini bir bilan o'zaro bog'langan holda badiiy asardagi voqelik tasvirini har tomonlama, chuqur va yaxlit holda tadqiq etishni o'zida aks ettiruvchi «lingvopoetika» atamasi paydo bo'ldi. Hozirgi kundagi tilshunoslikning eng muhim vazifalaridan biri o'zbek lingvopoetikasining nazariy asoslarini ishlab chiqish, eng asosiysi esa ularni yaxlit bir ramkaga solib chiqishdan iboratdir. Shu asosida lingvopoetikani tahlil qilar ekanmiz, undagi har bir bosqichni birma bir tahlil qilishga harakat qilamiz. Poetik fonetika. Bunda badiiylikni ta'minlovchi unsurlar sifatida tovushlar tadqiq etiladi. Ya'ni she'riyatda biror janr yoki uslub haqida fikr bildirganimizda aynan shu uslublarni yaratishda ma'lum tovushlarni badiiy ohangga mos ravishda takrorlanishi biror she'riy janrning yaratilishiga sabab bo'ladi, uning ohangdor ravishda qaytarilishi insonga alohida bir xissiyot beradi. Tovushning o'ziga xos tovush o'zgarishlari, urg'uning berilishi, ularning o'quvchi tasavvuriga ta'siri va boshqa omillar e'tiborga olinadi. Masalan, aruz vazni bunga yaqqol misol bo'la oladi, she'riyatdagi vazn talabiga ko'ra tovush tushishi, tovush orttirilishi, tovushlarning o'rin almashishi kabilar nutqda alohida bir hissiyot berishiga sabab bo'ladi. Nasrda ham obrazning ishonchli bo'lishi uchun turli so'zlar ifodasidagi o'ziga xos holatlar (masalan, yo'o'o'g'-e? yoki mazza!) kuzatiladi. Bu kabi o'zgarishlarning maqsadini lingvopoetik tahlil ochib beradi. Poetik leksikologiya. Bu yo'nalishning tadqiqot ko'lami nihoyatda keng bo'lib, o'zbek tilshunosligida ham ko'pgina ilmiy ishlar qilingan. Masalan, biror asar tilida sinonim, omonim iboralar va paronim va chegaralangan leksika (dialektizmlar, istorizmlar, arxaizmlar...), o'z va o'zlashgan so'zlar qatlamining ishtiroki shuningdek matnda ko'chim turlarining tasnifi va so'zdan unumli ravishda foydalanish kabi xususiyatlar va shu kabi masalalar bir qancha asarlar tili yuzasidan tahlil etilgan.

Poetik morfemika. Bu nafaqat morfemika, balki morfologiya va so'z yasalishi bo'yicha tahlillarni ham o'z ichiga olgan nihoyatda keng yo'nalish bo'lib, qiziqarli tadqiqotlarga sabab bo'ladi. Masalan, asar matnida o'ziga xos tarzda qo'llangan har bir affiksning tahlili ham tarixiy, ham tavsifiy, ham qiyosiy jihatdan olib boriladi. Poetik semantika. Bu soha tilshunoslikning eng izchil sohalardan biri bo'lib, so'zda ifoda etilgan ma'nolarning va ularning turlarini ifoda etadigan sohalardan biridir, ayniqsa, so'zning ko'chma ma'noda qo'llanishi tadqiqida ham til boyligi, ham uslubning o'ziga xosligini ko'rsatib beruvchi vositalarga diqqat qaratiladi. Bu yo'nalishni bevosita badiiy san'atlar, tasvir vositalari (sifatlash, o'xshatish, mubolag'a va b.) tahlili bilan bog'liq holda olib borish kerak bo'ladi. Poetik sintaksis. Bu yo'nalishda matnning gap qurilishi tadqiq etiladi. Unda lingvopoetik tahlil

formal sintaksis, mazmuniy sintaksis, kommunikativ sintaksis va matn sintaksisi bilan bog'liq holda olib boriladi. Poetik nutqni tahlil etish usuli 2 xil: she'riy va nasriy matn asosida amalga oshiriladi. Chunki bunda she'riy nutqni shakllantiruvchi unsurlarga boyligi, she'riyatda turli nozik san'atlarning ishlatilishi insonga turlicha zavq va shavq beradi, matnda gap bo'laklari tartibiga alohida e'tibor beradi, lafziy va ma'naviy san'atlarning qo'llanishiga e'tibor berish kerak bo'ladi. Shoirning fikrlari va uning hayotga bo'lgan intilishi g'oyasi va maqsadini aniqlashda gap bo'laklarining shaklan va mazmunan tuzilishi va usullarini, emotsional-ekspressivlikni ta'minlovchi barcha vositalarni tahlil etish zarur. Nasriy nutqda ham gaplar va gap bo'laklari tartibi, shakli va mazmuniy mutanosiblik kabilarga e'tibor berish kerak. Bunda tahlil gapning formal-grammatik bo'linishi, aktual bo'linishi, mantiqiy urg'u, presuppozitsiya kabi hodisalar bilan bog'liq bo'ladi. Umuman, bu yo'nalish struktural poetika tushunchalari bilan aloqador. O'zbek tilshunosligida lingvopoetikaning asos solinishida va o'zbek tilshunosligida gullab yashnashida va rivojlanishida, O'zbek tilshunos olimlarining X.Doniyorov, S.Mirzaev, Q.Samadov, I.Qo'chqortoev, X.Abdurahmonov, N.Mahmudov, B.Umurqulov, I.Mirzaev, M.Yo'ldoshev kabilarning xizmatlari katta bo'ldi. Ular badiiy asar tilining stilistik xususiyatlari, badiiy -estetik jihatlarini yozuvchining so'z tanlashi, va so'zning qay tarzda ishlatilishi va uslublarini uning o'ziga xos tili, umumxalq tiliga bo'lgan munosabati, yangi so'z va iboralar yaratishi kabi omillar nuqtai nazaridan tekshirdilar. Xulosa shuki, lingvopoetik tadqiq asoslarini, ularning nomlanishini bir ko'rinishga keltirish kerak. Bu masala yuzasidan yaratilgan tadqiqotlar tilimizning boyligini ko'rsatish, filologiyaning yaxlitligini ta'minlash bilan bir qatorda, yetuk tilshunos va adabiyotshunos mutaxassislar tayyorlashga ham xizmat qiladi, deb o'ylaymiz. Darhaqiqat, biror badiiy asarni lingvopoetik tahlil qilishning bir qator tamoyillari mavjud. Badiiy matn lingvopoetikasi muammosini o'zbek tili materiallari asosida to'liq tadqiq etgan M.Yo'ldoshev lingvopoetik tahlilning quyidagi asosiy xususiyatlarni ko'rsatib o'tadi:

1. shakl va mazmun birligi asosida yondashuv; Bu kabi yondashuvda shakl va mazmun izchil bir birini to'ldirib turishi lozim.
2. makon va zamon birligidan kelib chiqish; ya'ni matnda berilgan makon va zamon doimo bir xil vaqt va muddatda bo'lishi lozim.
3. Umumxalq tili va adabiy til munosabati asosida baholash; standart til doiralaridan chiqmagan xolatda tilga umumiy baxo berish
4. badiiy matnga badiiy-estetik yaxlitlik sifatida yondashuv; matnda ishlatilgan unsurlardan badiiy estetik birlik hosil qila olish
5. badiiy matnda poetik aktuallashtirilgan til vositalarini aniqlash;
- 6 badiiy matndagi eksplitsitlik va implitsitlik nisbatini aniqlash;
7. badiiy matndagi intertekstuallik mexanizmlarining lisoniy va semantik xususiyatlarini aniqlash. Izlanuvchi - lingvopoetik tahlilda badiiy matnda poetik aktuallashtirilgan til vositalarini aniqlash muhim tamoyillardanll ekanligini alohida ta'kidlaydi, chunki —bunday vositalarning lingvistik va badiiy mohiyatini ochib berish orqali badiiy mazmunning shakllanishi va ifodalanishi mexanizmlarini aniq tasavvur qilish mumkin. Chindan ham, badiiy matnning estetik qimmatini bevosita belgilash va baholashda ayni shu tamoyil qulay va boshqa tamoyillar asosida ish ko'rishda ham zamin vazifasini bajarishi mumkin. Buning ustiga, mazkur tamoyil asosida lisoniy badiiyatni tasavvur qila olish boshlovchi tahlilchiga ham

og'irlik tug'dirmaydi, chunki tahlilga tortiladigan ob'ekt matndagi konkret til birliklaridir. Albatta, badiiy mazmunning ifodalanishida tilning fonetik-fonologik, morfemik, leksik, morfologik, sintaktik va hatto supersintaktik kabi barcha sathi birliklari ishtirok etadi. Ammo ta'kidlash joizki, bu birliklarning, hech bir istisnosiz, hammasi Misol uchun biror badiiy asar haqida gap ketganda kitobxon doimo asosiy obrazlar ham poetik xissiyotlar bera oladi. Kitob o'qiyotgan shaxsning bevosita kitobga bo'lgan munosabati unda qanday poetika va qanday jazibadorlik ishlatilishiga bevosita bo'g'langani va shu asardagi obrazlarning qanchalik mahorat bilan tasvirlanganiga bog'liq. Ilmiy adabiyotlarda obrazga turlicha ta'riflar beriladi. Badiiy obraz adabiyot va san'atning fikrlash shakli, olam va odamni badiiy idrok etish vositasi, badiiyatning umumiy kategoriyasidir.

Xulosa shuki, lingvopoetik tadqiq asoslarini, ularning nomlanishini bir ko'rinishga keltirish kerak. Bu masala yuzasidan yaratilgan tadqiqotlar tilimizning boyligini ko'rsatish, filologiyaning yaxlitligini ta'minlash bilan bir qatorda, yetuk tilshunos va adabiyotshunos mutaxassislar tayyorlashga ham xizmat qiladi, deb o'ylaymiz.

References:

1. Azizov O. "Tilshunoslikka kirish" T.1996
2. Mahmudov N. Til,-Toshkent.1998
3. S. Sultonsaidova. "O,,zbek tili stilistikasi"
4. M. Tillayeva "U. Azim she"riyatining lingvopoetik xususiyatlari" bitiruv malakaviy ishi
5. Xolmanov Z.T. "Tilshunoslikka kirish" Toshkent 2007
6. Xolodovich A. K voprosu o lingvisticheskom metode v poetike // V borbe za marksizm v literaturnoy nauke. – L.: Priboy, 1930.